

AMENDMENT TO THE RIGHTS AND OBLIGATIONS OF A JOURNALIST IN ACT: PRESS LAW FROM THE PERSPECTIVE OF CONSCIENCE CLAUSE

JACEK SOBCZAK*
MARIA GOŁDA-SOBCZAK**

DOI 10.2478/in-2023-0024

ABSTRACT

The conscience clause, sometimes also referred to as the right to conscientious objection, is based on the possibility of refusing to comply with a binding legal norm due to its non-conformity with the indications of conscience of the person who invokes its content. Commonly derived, especially in Poland, from Article 53 of the Constitution of the Republic of Poland, this clause initially applied to physicians' actions. It was also suggested that this clause could form the basis for conscientious objection to an abortion procedure. Drawing on Article 10(2) of the Charter of Fundamental Rights of the European Union, and emphasising the differences in the wording of this provision in different language versions, the article argues that such interpretation of the conscience clause is too narrow and poor. Attention is drawn to the amendments made to the wording of Article 10(2) of the Press Law, where the legislator replaced the journalist's obligation to follow the editorial policy with the right to refuse to carry out an official order if the journalist believed that they were expected to publish a material that would violate the principles of reliability, objectivity and professional diligence. This solution undoubtedly constitutes the approval of the broadly understood conscience clause explicitly formulated in the Charter of Fundamental Rights of the European Union. The content of Article 10(2) of the EU Charter of Fundamental Rights allows for conscientious objection to apply to actions of the representatives across all professions.

Keywords: conscience clause, Press Law, Charter of Fundamental Rights of the European Union, journalist, diligence and integrity in journalistic work

* Full Professor, LLD, University of Economics and Human Sciences in Warsaw (Poland), retired Judge of the Supreme Court, e-mail: jmwsobczak@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2231-8824.

** Professor of Adam Mickiewicz University (UAM), PHD, UAM Institute of European Culture in Gniezno (Poland), e-mail: mgolsob@amu.edu.pl, ORCID: 0000-0002-3854-7007.

The original text of Article 10(2) of the Act: Press Law, determining the rights and obligations of a journalist, stipulated that “under the employment relationship, a journalist is obliged to follow the general editorial policy specified in the statute or the rules and regulations of the editorial office”.¹ The wording of the provision faced considerable criticism, highlighting that the obligation for journalists to follow a general editorial policy was in conflict with the freedom of press as outlined in the Press Law and confirmed in Article 14 of the Constitution of the Republic of Poland.² It was argued that imposing obligation to adhere to a general editorial policy essentially required expressing predetermined values and presenting facts favourably to the worldview promoted by the editorial office, under pain of breaching an employee’s duties.

¹ The concepts of ‘editorial policy’ and ‘nature of publication’ have not been defined in Act: Press Law. As indicated in the doctrine, an ‘editorial policy’ should be understood as ideological and worldview preferences, as well as the objectives of a given medium; on the other hand, the term ‘nature of publication’ refers to the readers to whom the paper is addressed, the adopted artistic assumptions and the way and form of editing. See Sobczak, J., *Ustawa prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa, 1999, pp. 140–141 and 344; idem, *Prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa, 2008, pp. 388–389, 798. The stance was accepted in the judicature; cf. VI ACa 616/05, the judgement of the Appellate Court in Warsaw of 14 December 2005, Lex No. 1642535; the judgement of the Supreme Court of 18 January 2007, ICSK 376/06 OSP 208, No. 4, item 44; the judgement of the Supreme Court of 18 January 2007, 351/06 Lex No. 469993; according to I.B. Mika, an ‘editorial policy’ may cover not only some objectives and values which an editorial office wants to favour but also determine the conduct, means and methodology adopted to achieve the planned objectives, Mika, I.B., in: Barta, J., Markiewicz, R., Matlak, A. (eds), *Prawo mediów*, Warszawa, 2008, p. 450; also see Kosmus, B., Kuczyński, G., *Prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa, 2013, p. 136.

² Discussing this thread, J. Sobczak indicates that since there is no definition of ‘editorial policy’, as a result, there must be doubts as to what its breach consists in. He emphasises that striving to follow an editorial policy may be in conflict with the tasks of the press, in particular with the right to provide reliable information laid down in Article 1 of the Press Law and an obligation to present phenomena discussed in an accurate way that is stipulated in Article 6 of that Act; see Sobczak, J., *Prawo prasowe. Komentarz...*, op. cit., p. 392; also see Sobczyk, A., ‘Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 19 marca 1998 r. I PKN 570/97’, *Orzecznictwo Sądów Polskich*, 1999, issue 7–8, item 131. In the gloss, the author points out that a journalist may be convinced that he has the knowledge of facts important to society, which due to the editorial policy are presented by the editorial office in an incomplete or unreliable way. He points out that such a journalist has the right and even moral and professional duty to provide such information in a different way if the editorial office employing him refuses to publish his complete version. According to J. Sobczak, when a journalist’s stance that is in conflict with the editorial policy is presented, the classification of such an activity as a material breach of basic employee’s obligations is groundless. At the same time, it is emphasised that the existence of an editorial policy cannot be presumed; it must unambiguously result from the statute or rules and regulations of the editorial office. The Supreme Court also formulated such an opinion by stating that the presentation of the material that was not approved of by the editorial office employing a journalist, “although in conflict with the obligation to follow the general editorial policy, should not be assessed as one that seriously (in the objective sense) infringes” the interests of the editorial office, which excludes the classification of the act as a material breach of basic employee’s duties; justification of the judgement of the Supreme Court of 19 March 1998, I PKN 570/97. With respect to the material breach of employee’s duties, E. Nowińska expressed a different stance, stating that the publication of the press material that is in conflict with an editorial policy may result in a breach of trust, which can be classified as an act infringing the important interests of the employer. See Nowińska, E., *Wolność wypowiedzi prasowej*, Warszawa, 2007, p. 54.

Undoubtedly, this forces journalists to choose the material selectively, to avoid presenting all viewpoints, or to operate under predetermined assumptions, neither of which exemplifies particular diligence or reliability.³ It was emphasised that an employee's obligation to follow the editorial policy should not surpass the duty to present the discussed phenomena genuinely. It was indicated that the enactment of an editorial policy represents a particular interest that does not have to be in line with societal interest. Attention was drawn to the hierarchy of values and it was emphasised that freedom of speech greatly outweighs any constraints of the editorial policy. It was pointed out that the need to ensure internal freedom of the press argues against prioritising the employee's obligation to implement the general editorial policy and that freedom of the press alone does not guarantee democratic social communication.

On this occasion, Resolution No. 1003 of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe was invoked,⁴ which called for distinguishing between the press company's ownership and corporate structure and the journalists' activity.⁵ It was also emphasised that a journalist should prioritise compliance with the obligation imposed on him by the legislator over the employer's internal regulations. It was argued that Article 10(2) of the Press Law aims to give priority to the solution adopted in rules and regulations, as well as statutes, over obligations outlined in the Act. Ethical obligations of journalists and their need to maintain special diligence and reliability were emphasised, which might be in conflict with the requirements laid down in the editorial policy.⁶

These reflections underpinned demands for repealing the solution adopted in Article 10(2) of the Press Law and for granting journalists the right to conscientious

³ Kuczyński, G., Stelina, J., 'Zakres kolizji podstawowych obowiązków dziennikarza na gruncie art. 10 ustawy prawo prasowe', in: Adamowski, J.W., Wallas, T., Kakareko, K. (eds), *Między Klio a Themis. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Sobczakowi*, Warszawa–Poznań, 2016, pp. 615–616. Also cf. the Supreme Court resolution of 18 February 2005, case No. III CZP 53/04, OSN C 2005, No. 7–8, item 114.

⁴ Council of Europe, Parliamentary Assembly, Resolution 1003(1993) on the ethics of journalism (adopted by the Assembly on 1 July 1993, 42nd Sitting): based on Article 10 of the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, it was stated that the aim of mass media consists in the absolute right to demand that the information supplied by journalists be truthful and the opinions be formulated ethically. It is necessary to draw a clear distinction between news and opinions. The latter, as it was pointed out in the Resolution, are necessarily subjective, and therefore should not be made subject to the criterion of truthfulness, they should, nevertheless, be expressed honestly and ethically. Opinions should not deny facts or confirmed information so truthfulness and honesty are two basic ethical criteria for providing news and expressing opinions. It was emphasised that political opinions of the owners and editors should not influence the selection of information or result in the abandonment of ethical standards. It was also pointed out that media should show transparency in matters of ownership enabling citizens to ascertain clearly the identity of proprietors and the extent of their influence. Ethical principles should be taken into account in codes set up by journalists and the implementation of these principles should be supervised by independent entities comprising journalists, publishers, media users, experts and judges; for more on the issue see Sobczak, J., 'Europejski ład komunikacyjny w procesie globalizacji', in: Sobczak, J., Bäcker, R. (eds), *Europejska myśl polityczna wobec globalizacji. Tradycja i wyzwania współczesności*, Łódź, 2005, pp. 61–62.

⁵ Młynarska-Sobaczewska, A., *Wolność informacji w prasie*, Toruń, 2003, pp. 60–62.

⁶ Kuczyński, G., Stelina, J., *Zakres kolizji...*, op. cit., pp. 616–618.

objection. This would allow them to refuse presentation of content that is contrary to their beliefs and would attempt to balance journalistic need for freedom of conscience, independence, and autonomy connected with the performance of their profession with the constraints resulting from working within a particular editorial office or media organisation.⁷ It was noticed that the 'Media Ethics Charter',⁸ defining the principle of honesty in a journalist's work, stipulates that the conscience clause provides journalists with a refusal right for orders conflicting with their beliefs. It was indicated that it is a measure that can be invoked by journalists seeking to refrain from actions that violate their established beliefs or value system.⁹

Demands for the introduction of the conscience clause to the legal regulations concerning the profession of a journalist were accompanied by a misleading reference to the supposed fact that all the other European countries had such normative guarantees for journalists in place. However, in fact, such a solution exists only in the French legal system, which was credited to the thriving and well-organised journalistic community.¹⁰ They were laid down in the Act on the profession of

⁷ Kononiuk, T., 'Klauzula sumienia w zawodzie dziennikarza', in: Adamowski, J.W., Walas, T., Kakareko, K. (eds), *Między Klio a Themis. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Sobczakowi*, Warszawa–Poznań, 2016, p. 548.

⁸ The Media Ethics Charter was developed on the initiative of the Polish Journalists Association [Stowarzyszenie Dziennikarzy Polskich] and signed by presidents of journalists' associations and trade unions, as well as the national priest, Rev. Wiesław Niewęglowski, on 29 March 1995. The Charter indicates that journalists should follow principles of objectivism, separation of information from comments, honesty, respect and tolerance, priority of the interest of the audience, freedom and responsibility, but does not invoke directly the conscience clause. It only points out that the honesty principle means "acting in conformity with one's own conscience and the audience interest, not submitting to influence, incorruptibility, and refusing to act against one's beliefs". See <https://spunk.pl/wp-content/uploads/2014/03/Karta-etyczna-mediow.pdf>, accessed on 26 January 2023; also cf. Murawska-Najmiec, E., 'Informacja na temat istniejącego w Polsce systemu ochrony etyki dziennikarskiej', *Analiza Biura Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji*, 2006, No. 7, pp. 1–75. Notably, *Zasady etyczne dziennikarstwa w telewizji publicznej (informacja, publicystyka, dokument)*, appendix to Resolution No. 110 (96) of the Board of TVP S.A. of 16 May 1996, paragraph 15 includes a reference to the conscience clause and a statement that "The acceptance of the 'Mission of Telewizja Polska S.A. as a public broadcaster' corresponds to a journalist's right to refuse to perform orders that are in conflict with their deep beliefs, the law or ethical principles and requirements of professionalism". Furthermore, "if, as a result of that, an employment contract is terminated, it cannot be of disciplinary nature" (Appendix No. 6, p. 29). As indicated in *Zasady etyki dziennikarskiej w Telewizji Polskiej S.A. – informacja, publicystyka, reportaż, dokument, edukacja* (amendment proposal of 25 January 2006) sec. XV paragraph 4, "a TVP journalist has the right to refuse to perform an official order conflicting with the law, professional ethics or requirements of professionalism, or deep beliefs; if, as a result of that, an employment contract is terminated, it cannot be of disciplinary nature" (Appendix No. 7, p. 38). The rules of conduct of the TVP S.A. journalists in the course of the electoral campaign and the elections (Appendix to Resolution No. 291/2005 of the Board of TVP S.A. of 26 July 2005) stipulate that "independence imposes a responsibility for objectivism and truthfulness of information on journalists; it requires autonomy of thinking and resistance to external pressures. Under the conscience clause, a journalist has the right to refuse to perform orders that are in conflict with their beliefs, the law in force and ethical principles" (Appendix No. 8, p. 39).

⁹ Szast, M., 'Znaczenie sumienia we współczesnym dyskursie metodologicznym nauk społecznych', in: Piestrak, R., Psonka, S., Szast, M. (eds), *Klauzula sumienia. Regulacje prawne vs. Rzeczywistość*, Stalowa Wola, 2015, p. 55.

¹⁰ Segales, J., *La clausula do conciencia del profesional de la information*, Valencia, 2000, p. 58; Escobar de la Serna, L., *La cláusula de conciencia*, Madrid, 1997, pp. 38–44.

a journalist and then in the Labour Code. However, this clause has been seldom invoked in court proceedings and there is a scarcity of judgements on this issue.¹¹

The Italian system has an interesting legal situation with the conscience clause without a normative form, but invoked by the judicature.¹² It is sometimes introduced into the collective labour agreement for journalists. In fact, it relates to the issue of journalists' compensation in the event of an editorial policy change or if prepared press material is used in a press publication with an entirely different profile. Yet, these solutions only apply to certain journalists, such as professionals, columnists, apprentices, freelance journalists and web editors responsible for electronic editions.¹³

Numerous attempts to introduce the conscience clause to the Polish legislation have been made, connected with calls for a systemic change in the rules. Initial attempts at the turn of 1990 faced a divided journalistic community with no will to consider proposals.¹⁴ In 2006, the proposal resurfaced in tandem with another attempt to develop a new press law. However, the journalistic community felt that the Press Law then in force served the function of the press and journalists' interests well and did not support the project.¹⁵ Another attempt to introduce the conscience clause to press law was made in 2009 on the initiative of the Media Ethics Council,

¹¹ Derieux, E., *Droit de la Communication*, Paris, 1999, passim; Auvert, P., *Les journalistes. Statu. Responsabilités*, Paris, 1994, passim; the issue of the conscience clause in French press system was the subject matter of an analysis in the unfortunately unpublished doctoral dissertation developed under the supervision of J. Sobczak: Habel, A., *System prasowy Francji (1994–2001)*, Poznań, 2002 (Adam Mickiewicz University, Faculty of Social Sciences, 16 December 2002); see idem, 'Żurnalista z zenzusem', *Forum Dziennikarzy*, 2004, No. 3.

¹² In the Italian legal system, the conscience clause is applicable to physicians and other medical staff, and lets them refrain from providing medical services that are in conflict with their conscience. It results from the regulation of Article 9 of the Act of 22 May 1978 No. 194 concerning standards of the protection of maternity and performing abortion; see Legge del 22 maggio 1978 n. 194, Gazz. Uff. del 22 maggio 1978, No. 140. The conscience clause in the Italian legal system has legal grounds in Article 21 of the Constitution, which proclaims freedom of conscience. Under that Article, everyone has the right to freely express their thoughts with the use of words, writing and any other forms of dissemination. Thus, one can infer from this provision that conscientious objection is an attribute of the freedom of conscience. The Italian Constitutional Court, in its judgement of 10 February 1997 No. 43, stated that the freedom of conscience should be classified as a recognised and inviolable human right. In addition, in another judgement of 19 December 1991 No. 467, the Constitutional Court asserted that individual protection of conscience constitutes part of fundamental freedoms and the rights that are inviolable, recognised and guaranteed to a human being as an individual, which are referred to in Article 2 of the Constitution, constituting a constitutional value justifying exemption from public duties determined in the Constitution as superior (the conscience clause). Urbaniak, M., *Klauzula sumienia wobec nowych procedur medycznych we włoskim systemie prawnym*, Toruń, 2016, pp. 59–75.

¹³ Molina, C., *Empresas de Comunicación y "Clausula de conciencia" de los periodistas*, Granada, 2000, p. 22; Capseta, J., *La clausula de Conciencia periodística*, Madrid, 1998, pp. 64–70.

¹⁴ Sobczak, J., *Prawo prasowe. Komentarz...*, op. cit., pp. 18–19; Iłowiecki, M., *Pilnowanie strażników, Etyka dziennikarska w praktyce*, Warszawa, 2012, p. 190 et seq.

¹⁵ Kononiuk, T., *Etyczne dziennikarstwo. Ewolucja deontyczna zawodu*, Warszawa, 2015, p. 17; idem, *Profesjonalizacja w dziennikarstwie. Między modernizmem a ponowoczesnością*, Warszawa, 2015, p. 151 et seq.

which indicated the protective function that the clause would offer journalists.¹⁶ The Committee on Culture and the Media, responding to the journalistic community's expectations, included the conscience clause in Article 21 of the Press Law Bill. Controversies arose during the legislative process over the subjective and objective scope of the conscience clause, particularly whether it should apply to all journalists or only those employed in public media. It was emphasised that the conscience clause should prevent exerting pressure on journalists and coercing them to express opinions that are in conflict with their conscience.¹⁷ As a result of the debate, the conscience clause was included in the text of the Bill in the Article stipulating the tasks of public media. Nevertheless, the President vetoed the Act passed by the Sejm, and the Sejm did not reject his veto.

When the need to introduce the conscience clause in relation to journalists was rather insistently promoted in journalistic texts, nobody considered the content of this term in press law and it was actually treated synonymously with 'conscientious objection'. However, in the doctrine, Ewa Łętowska questioned the exact similarity of the two terms.¹⁸ The essence of the conscience clause is the legally recognised option to refuse compliance with a binding legal norm that is in conflict with the indications of conscience. It is sometimes pointed out that the conscience clause is a procedure of pursuing natural-legal freedom of conscience resulting from the inherent dignity of a human being. It also applies to extreme cases when the conscience of one person must decide about the health and life of another person. In the literature, however, it is pointed out that the possibility of acting in compliance with one's own conscience is not only a protected right of the representatives of some non-medical professions, but also their obligation. W. Leder argues that the profession of a judge is such a profession.¹⁹ This raises the question whether a similarly interpreted conscience clause could apply to journalists, who actually do

¹⁶ Iłowiecki, M., *Pilnowanie strażników...*, op. cit., p. 190 et seq. J. Żakowski played an important role in advocating for the clause by indicating that its presence in a normative act would let journalists avoid expressing opinions that are clearly in conflict with their conscience and providing information that does not reflect the real state of facts.

¹⁷ Serafin, M., *Klauzula sumienia w pracy dziennikarskiej*, in: Piestrak, R., Psonka, S., Szast, M. (eds), *Klauzula sumienia...*, op. cit., p. 80.

¹⁸ She states that: "the conscience clause means conscientious objection recognised and institutionalised by the law. It makes an exception to the rule constituting a legal obligation and exempts from liability for the lack of its fulfilment". She emphasises that this is how the conscience clause works in the case of a physician and in the case of military service. Next she indicates that "conscientious objection does not have this feature; it is a wider concept and is close to civil disobedience. It means refraining from fulfilling an obligation (also, but not necessarily, a legal one) being aware of the potentially unlawful conduct and agreeing for a legal sanction in order to express a (moral or civil) protest and is most often a demonstration and an impulse to change the law". Cf. Łętowska, E., 'Tylnymi drzwiami ku uniwersalnej klauzuli sumienia?' (Uwagi na marginesie "sprawy drukarza" przez TK), *Państwo i Prawo*, 2022, No. 2, p. 4.

¹⁹ Leder, W., 'Sumienie sędziego. Czy sędziom powinna przysługiwać możliwość powołania się na klauzulę sumienia?', *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne*, 2018, Vol. 21, No. 2, p. 161. For more on the issue cf. Zajadło, J., 'Sumienie sędziego', *Edukacja Prawnicza*, 2017/2018, Vol. 169, No. 1, p. 37 et seq.

not decide about others' life and health, but have a significant influence on how the audience for their texts perceive reality.

The conscience clause was first of all applicable to physicians. However, the adoption of the concept in relation to this professional group prompted other professional groups, inter alia pharmacists and teachers, to invoke the conscience clause. It has also constituted grounds for opposing to serve in the armed forces by some believers and non-believers who claimed to be pacifists.

Given the above, questions must arise about the scope of the term 'conscience' and 'freedom of conscience'. Article 53(1) of the Constitution is generally accepted as the constitutional basis for the conscience clause and conscientious objection. This subject has received much academic attention, primarily examining the scope and content of protected rights, their limitations, and conflicts with other rights and freedoms.²⁰ It has frequently been the subject of interpretation by the Constitutional Tribunal,²¹

²⁰ Krukowski, J., 'Konstytucyjna ochrona sumienia i religii', in: *Sześć lat konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, Warszawa, 2003; Kondratiewa-Bryzik, L., Wieruszewski, R., Wyrzykowski, M. (eds), *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, Warszawa, 2001, passim; Hucal, B., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa, 2012; Sobczak, W., *Wolność myśli, sumienia i religii. Poszukiwanie standardu europejskiego*, Toruń, 2013, passim; Gołda-Sobczak, M., Sobczak, W., 'Wolność sumienia i wyznania w świetle najnowszych orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka', *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 2009, No. 1–2; Gołda-Sobczak, M., 'Wolność sumienia i wyznania, jej gwarancje w systemie prawnym Rady Europy oraz orzecznictwie europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu', *Ius Novum*, 2008, No. 3; Pyclik, K., 'Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (założenia filozoficzno-prawne)', in: Banaszak, B., Preisner, A. (eds), *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, Warszawa, 2002, p. 437 et seq.; Leszczyński, P.A., 'Wolność sumienia', in: Mezglewski, A. (ed.), *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa, 2014, p. 527; Czochara, A., 'Mechanizmy wolności sumienia i wyznania w państwach Europy Zachodniej', in: Czochara, A., Górowska, B., Nadolski, M., Osuchowski, J. (eds), *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, Warszawa, 1996; Janyga, W., *Przestępstwo obrazy uczuć religijnych w polskim prawie karnym w świetle współczesnego pojmowania wolności sumienia i wyznania*, Warszawa, 2010; Kłaczyńska, K., *Dyskryminacja religijna a prawno-karna ochrona sumienia i wyznania*, Wrocław, 2005; Łopatka, A., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii*, Warszawa, 1995; Osuchowski, J., 'Prawnoteoretyczne problemy wolności, sumienia i wyznania', in: *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, Warszawa, 1996; Pietrzak, M., 'Wolność sumienia i wyznania w RP. Regulacje prawne i praktyka', in: Pietrzak, M., *Demokratyczne świeckie państwo prawa*, Warszawa, 1999; Sobczak, J., Sobczak, W., 'Wolność sumienia i wyznania. Prawo człowieka czy iluzja', in: Jaskiernia, J. (ed.), *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Obszary analizy skuteczności Europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, Toruń, 2012; Sobczyk, P., 'Wolność sumienia i religii w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997', *Prawo Kanoniczne*, 2001, No. 3–4; Warchalowski, K., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin, 2004; Winiarczyk-Kossakowska, M., 'Wolność sumienia i religii', *Studia Prawnicze*, 2001, Vol. 147, Issue 1; Wiśniewski, L., 'Wolność sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i w prawie polskim', *Państwo i Prawo*, 1992, No. 4.

²¹ See, inter alia, Constitutional Tribunal judgement of 7 October 2015, K 12/14, OTK-A2015, No. 9, item 143; Constitutional Tribunal judgement of 2 December 2009, U 10/07, OTK-ZU 2009, No. 11A, item 163; Constitutional Tribunal judgement of 5 May 1988, K 35/97, OTK-ZU 1998, No. 3, item 32; Constitutional Tribunal judgement of 7 June 1994, K 17/93, OTK 1994, No. 1, item 11; Constitutional Tribunal judgement of 6 October 2015, SK 54/13, OTK-A 2015, No. 9, item 142; Constitutional Tribunal judgement of 10 December 2014, K 52/13, OTK-A 2014, No. 11, item 118.

the Supreme Court,²² and administrative courts.²³ In the Polish reality, the freedom formulated in Article 53 Constitution was understood as the freedom to profess religion, on the one hand, and even a guarantee of an atheistic worldview, on the other hand.

Within the colloquial meaning, 'conscience' is "a mental attribute, an ability to correctly assess one's behaviour as consistent or inconsistent with accepted ethical standards; it is the awareness of moral responsibility for one's actions and behaviour".²⁴ 'Conscience' is a term of religious origin, found not only in Christianity, but also in many other religious systems. With the evolution of ethics, it was borrowed and integrated into various ethical systems.²⁵ The term 'conscience' has also been adapted for psychological research and remains in use in this field today. Thus, 'conscience' operates in many contexts, which makes it an element of divergent categorical grids, which is not conducive to debaters' agreement. At the same time, it is necessary to agree with the stance that it is challenging to formulate one sufficiently coherent definition that would allow for the interpretation of the conscience clause through its lens if the former takes a normative form. It is due to the fact that conscience will always be "a subjective feeling about what is good and wrong, about justice and injustice".²⁶ It is pointed out in the doctrine that, even for non-medical professions, conscience in its broad sense encapsulates elements not only stemming from ethical or religious worldview, but also relating to professionalism, knowledge and professional routine.²⁷

In relation to the profession of a journalist, professionalism undoubtedly includes principles of reliability, objectivity and exceptional professional diligence, along with the necessity to protect the personality rights of others. At the same time, it is indicated that the right to conscientious objection is seen as a natural right, which should be constrained by positive law due to other values. Absolute right to conscientious objection, some authors argue, could undermine the certainty of law, enable non-compliance with its norms, discrimination, and infringement of other people's rights based on the criteria dictated exclusively by the worldview.²⁸

The tendency to regulate the freedom of conscience took place after the Second World War, coinciding with the revival of natural law doctrine and the move to

²² See, inter alia, Supreme Court judgement of 27 July 2000, IV CKN 88/80, OSP 2003, issue 9, item 115; Supreme Court judgement of 20 June 2001, I CKN 1135/98, OSNC 2002, No. 2, item 23; Supreme Court judgement of 24 March 2004, IV CK 108/03, OSNC 2002, issue 4, item 65; Supreme Court judgement of 26 February 2003, III KK 500/02, OSNwSK 2003, No. 1, item 419; Supreme Court judgement of 27 June 2003, III KK 227/03, OSNwSK 2003, No. 1, item 1403.

²³ Judgement of the Voivodeship Administrative Court in Szczecin of 24 July 2019, II SA/Sz 451/19 Lex. No. 2722218; judgement of the Voivodeship Administrative Court in Wrocław of 30 January 2018, IV SA/Wr 455/17, Lex No. 2620340; judgement of the Voivodeship Administrative Court in Szczecin of 24 February 2021, II SA/Sz 667/20, Lex No. 3164266.

²⁴ See Szymczak, M. (ed.), *Słownik języka polskiego*, Vol. III, Warszawa, 1989, p. 370; Dubisz, S. (ed.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Vol. III, Warszawa, 2003, p. 1450.

²⁵ Lubowicka, G., *Sumienie jako poświadczenie. Idea podmiotowości w filozofii Paula Ricoeura*, Wrocław 2000, passim; Valadier, P., *Pochwała sumienia*, Warszawa, 1997, passim.

²⁶ Schwierskott-Matheson, E., *Wolność sumienia i wyznania w wybranych państwach demokratycznych*, Regensburg, 2012, pp. 154–155.

²⁷ Zajadło, J., 'Sumienie sędziego...', op. cit., p. 40; Leder, W., 'Sumienie sędziego...', op. cit., pp. 164–165.

²⁸ Ibidem, p. 166.

codify a catalogue of fundamental rights and freedoms of the individual. Today, the freedom of conscience together with the freedom to profess religion is a universal standard and one of the fundamental human rights and freedoms expressed in numerous international legal acts.²⁹

The issue of the conscience clause was not included in the rights protected by the International Covenant on Civil and Political Rights or the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.³⁰ However, Article 10(2) of the Charter of Fundamental Rights of the European Union (hereinafter: CFR), which was adopted later, introduced a regulation concerning conscientious objection.³¹ However, the provision raises doubts. Its official text in the Polish language reads: “Uznaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa” [literally: The right to refuse to act contrary to one’s conscience is recognised, in accordance with the national laws governing the exercise of the right].³² In this wording, Article 10(2) CFR stipulates a new guarantee of human rights and may even be an expression of a new human right.³³ In the English language, the text of Article 10(2) reads: “The right to conscientious objection is recognised, in accordance with the national laws governing the exercise of this right”. In the French language, it reads: “Le droit à l’objection de conscience est reconnu selon les lois nationales qui en régissent l’exercice”. And in the German version it is as follows: “Das Recht auf

²⁹ See Sobczak, W., *Wolność myśli...*, op. cit., p. 183 et seq., Piechowiak, M., ‘Wolność religijna i dyskryminacja religijna – uwagi w kontekście rezolucji Parlamentu Europejskiego z 20 stycznia 2011 r.’, in: Stadniczeńko, S., Rabiej, S. (eds), *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Opole, 2012, p. 107 et seq.

³⁰ See abundant and competent deliberations concerning that by I.C. Kamiński in: Wróbel, A. (ed.), *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, Warszawa, 2020, pp. 348–350. The author draws attention to the fact that the right to refuse to perform military service was recognised regardless of the lack of a clear regulation in the European Court of Human Rights case law and the universal system of the International Covenant on Civil and Political Rights (§ 11 of the General Comment No. 22; also see Resolution No 2002/45 of the UN Human Rights Committee of 23 April 2002). Based on the analysis of the ECtHR case law, it is indicated that the Court understood the freedom of conscience as autonomy in the sphere of philosophical, axiological, moral, as well as political and religious beliefs. It pointed out that the freedom of conscience makes it possible to determine one’s intellectual identity. See Milkowski, K., *Klauzula sumienia w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, in: Piestrak, R., Psonka, S., Szast, M. (eds), *Klauzula sumienia. Regulacje prawne vs rzeczywistość*, Stalowa Wola, 2015, p. 20.

³¹ However, it is emphasised in the literature that despite the lack of a clear regulation in the European Convention, the case law of the European Court of Human Rights in Strasbourg recognised the right to conscientious objection as an important element of democratic society. It took place after the ECtHR reinterpreted the provisions of the ECHRFF as a result of the judgement of the Grand Chamber of 7 July 2011, complaint No. 2345903. See Falski, J., ‘Sprzeciw sumienia w orzecznictwie EPIC (na podstawie wyroku Wielkiej Izby z 7 lipca 2011 w sprawie Bayatyan v. Armenii)’, *Przegląd Sejmowy*, 2016, Vol. 134, No. 3, pp. 7–19. Earlier on this issue: Sobczak, W., *Wolność myśli...*, op. cit., pp. 458–462.

³² OJ C 303, 14.12.2007, p. 1.

³³ Skwarzyński, M., ‘Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka’, *Przegląd Sejmowy*, 2013, Vol. 119, No. 6, pp. 9–26.

Wehrdienstverweigerung aus Gewissensgründen wird nach den einzelstaatlichen Gesetzen anerkannt, welche die Ausübung dieses Rechts regeln".³⁴

The German version of Article 10(2) translates into Polish as follows: "Prawo do odmowy służby wojskowej z powodu sumienia zostaje uznane przez ustawy poszczególnych państw, regulujące korzystanie z tego prawa".³⁵ In many publications, the German text of Article 10(2) is literally translated as follows: "The right to refuse to serve in the armed forces on the grounds conscience is recognised, in accordance with the national laws governing the exercise of this right".³⁶ Such a translation limits the content of Article 10(2) CFR to military service while the original text refers to any actions, i.e. also to the behaviour of the representatives of various other professions. Thus, it is not possible to question that Article 10(2) CFR was intended to express, and does express, a new normative content that was not included in ECHR and which the ECtHR interpreted in its judgements on Article 10 ECHR.

At the same time, it is necessary to recall Resolution No. 337 of 1967 of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on the right to conscientious objection³⁷ and Recommendation No. 478 of 1967 on the right to conscientious objection,³⁸ where it was recognised that the ability to invoke the conscience clause is one of human rights. This position was accepted and broadened in Resolution No. 1763 of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe of 7 October 2010 on the right to conscientious objection in lawful medical care.³⁹ This Resolution established a universal standard for protecting individuals practicing medical professions.⁴⁰ The Parliamentary Assembly encouraged the member states of the Council of Europe to develop comprehensive

³⁴ The different language versions of the Charter of Fundamental Rights of the European Union, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT>, accessed on 29 January 2023.

³⁵ Quotation from: Skwarzyński, M., 'Sprzeciw sumienia w europejskim...', op. cit., p. 12.

³⁶ See Grzymkowska, M. (ed.), *Prawa człowieka*, Kraków, 2005, p. 86.

³⁷ Resolution 337 (1967). *Right of conscientious objection*, issued at the 22nd Sitting of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on 26 January 1967; for more on the issue see Banaś, H., 'Sprzeciw sumienia w orzecznictwie ETPCz. Problematyka odmowy podjęcia służby wojskowej', *Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis*, 2015, Vol. 4, No. 2, pp. 71–90.

³⁸ Recommendation 478 (1967) *Right of conscientious objection*, issued at the 22nd Sitting of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on 26 January 1967. The subsequent normative act was Recommendation No. 816 (1977) on the right to conscientious objection in relation to service in the armed forces. It was submitted to the Committee of Ministers of the Council of Europe with a proposal to include the right to conscientious objection in conventional rights. As a result, on 9 April 1987, the Committee of Ministers of the Council of Europe issued a recommendation concerning the right to conscientious objection in relation to the obligatory service in the armed forces: *Recommendation No. R (87)8 of the Committee of Ministers to member states regarding conscientious objection to compulsory military service*, adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe at the 460th meeting on 9 April 1987.

³⁹ Resolution 1763, *The right to conscientious objections in lawful medical care*, Assembly debate on 7 October 2010, <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta10/ERES1763.htm>, accessed on 22 January 2023.

⁴⁰ Nawrot, O., 'Klauzula sumienia w zawodach medycznych w świetle standardów Rady Europy', *Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych*, 2012, No. 3, p. 11.

and transparent solutions to define and regulate the right to conscientious objection in healthcare and medical services.⁴¹

In its judgements, the Constitutional Tribunal incorporated the conscience clause into the Polish legal system, specifically for physicians obliged to make a decision on the permissibility of abortion and to perform abortions, even before its official codification in statutory provisions.⁴² According to the judgement of the Tribunal of 15 January 1991, U 8/90, the clause for physicians was introduced based on Article 82(1) of the Constitution of 1952, guaranteeing citizens freedom of conscience and religion, and Article 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights.⁴³ The judgement's justification stated that Article 39 of the Act on the profession of a physician does not create a privilege for physicians as the freedom of conscience is a primary and inalienable category, only confirmed by constitutional law and international regulations.⁴⁴ The freedom of conscience was emphasised to mean not only the right to espouse a particular worldview, but above all the right to act in accordance with one's conscience and to be free from coercion to act against one's conscience.

The judgement of the Constitutional Tribunal of 7 October 2015 was undoubtedly decisive for understanding of the conscience clause by the judiciary.⁴⁵ Although its subject matter was the compliance of Article 39 Act of 5 December 1996 on the profession of a physician and a dentist with Article 53(1) in conjunction with Article 31(3) of the Constitution in relation to a physician's obligation to provide a medical service that is in conflict with their conscience, the justification, based on an abstract formula, considered the principle of conscience very broadly. Freedom of conscience was indicated to mean not only the right to espouse a particular worldview, but first of all the right to behave in a way that conforms with one's conscience and to be free from coercion to act against one's conscience. This freedom is guaranteed by the conscience clause understood as a possibility to refuse actions that are lawful and obligatory but conflict with the worldview, i.e. ideological or religious beliefs of the individual concerned. At the same time, it was emphasised that in the ethical dimension it proves "the primacy of conscience over statutory law requirements, and in the juridical sphere it ensures the exercise of the freedom of conscience and eliminates conflicts of statutory law with ethical norms, enabling

⁴¹ Cf. Pawlikowski, J., 'Prawo do sprzeciwu sumienia w ramach legalnej opieki medycznej. Rezolucja nr 1763 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z 7 października 2010 r.', *Studia z Prawa Wyznaniowego*, 2011, Vol. 14, pp. 313–338.

⁴² See judgement of the Constitutional Tribunal of 15 January 1991, U 8/90 OTK 1991, item 8 and ruling of 7 October 1992, U 1/90.

⁴³ As regards the interpretation of Article 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights, see Sobczak, W., in: Wieruszewski, R. (ed.), *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (Osobistych) i Politycznych*, Warszawa, 2012, pp. 419–460.

⁴⁴ As regards the content of Article 39 APP in conjunction with Article 30 APP, see Bagińska, A., 'Obowiązek udzielenia pomocy lekarskiej oraz prawnie dopuszczalne możliwości od jego odstąpienia', in: Haberko, J., Kocyłowski, R.D., Pawelczyk, B. (eds), *Lege artis: problemy prawa medycznego*, Poznań, 2008, pp. 73–80; cf. also Chudzińska, M., Grzanka-Tykwińska, A., Sygitt, B., 'Lekarskie prawo do sprzeciwu sumienia a odpowiedzialność prawna', *Studia Prawnicze KUL*, 2014, No. 4, Vol. 60, pp. 21–40.

⁴⁵ K 12/14 OIK-A 2015, No. 9, item 143.

an individual to behave decently, consistently with one's beliefs".⁴⁶ Forcing actions against one's conscience was rightly noted in the justification as an infringement of the inalienable human dignity.⁴⁷

Furthering this idea, Constitutional Tribunal Judge, A. Wróbel, in a dissenting opinion to the judgement of the Constitutional Tribunal of 7 October 2015, pointed out that the freedom of conscience means, in the internal sphere, the right to form one's conscience, and in the external sphere, the right to express one's own moral beliefs and the right to be free from coercion in accordance with conscience and moral beliefs.⁴⁸ He disagreed with the Tribunal's view, expressed in the judgement's justification,

⁴⁶ The author of the gloss on the judgement of the Constitutional Tribunal of 7 October 2015, P. Szudejko, emphasised that the norm of Article 53(1) of the Constitution determines the freedom of conscience in the internal sense as the right to have particular beliefs, to develop and change them freely. He pointed out that freedom of conscience should be taken into account as early as at the stage of choosing a profession, though he overlooked that an individual's ethical imperatives may evolve throughout their life. He also stated that Article 38 of the Act on the profession of a physician and a dentist, primarily refers to the conflict between a physician's ethical beliefs and a patient's will. See Szudejko, P., 'Zakres klauzuli sumienia. Glosa do wyroku TK z dnia 7 października 2015 r., K 12/14', *Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa*, 2016, No. 3, pp. 107–115. Another author of a gloss, O. Nawrot, emphasised that Article 39 of the Act on the profession of a physician and a dentist interpreted in relation to Article 53(1) of the Constitution is a classical limitation clause determining the lawful scope of exercising the freedom of conscience by a physician in relation to a patient. On the other hand, this norm introduces a mechanism for resolving potential conflicts between a physician's positive duty to act in accordance with their conscience and provision of a health service that conflicts with the physician's values, *Przegląd Sejmowy*, 2016, No. 4, pp. 138–143.

⁴⁷ Human dignity is at the same time a theological, philosophical, and legal category. Researchers studying dignity trace its roots back to religious texts or natural laws. Among the proponents of the first stance are, inter alia, Thomas Aquinas and Giovanni Pico della Mirandola, and at present, J. Maritain and, in social teaching, Popes John XXIII, Paul VI, and John Paul II. Cf. Mazurek, F.J., *Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka*, Lublin, 2001, p. 17 et seq.; idem, 'Pojęcie godności człowieka. Historia i miejsce w projektach Konstytucji III Rzeczypospolitej', *Rocznik Nauk Prawnych KUL*, 1996, Vol. VI, p. 34 et seq.; idem, *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła (od papieża Leona XIII do papieża Jana Pawła II)*, Lublin, 1991, p. 18; idem, 'J. Maritaina Koncepcja praw człowieka', in: Jacques Maritain prekursor soborowego humanizmu', in: Kowalczyk, S., Balawajder, S., (eds), *Jacques Maritain – prekursor soborowego humanizmu: myśl filozoficzno-teologiczna Jacquesa Maritaina*, Lublin, 1992, p. 165, et seq.; Soto-Klass, E., 'Starotestamentowe podstawy godności człowieka', in: Complak, K. (ed.), *Godność człowieka jako kategoria prawa (Opracowania i materiały)*, Wrocław, 2001, pp. 55–64; Gałkowski, J.W., 'Jan Paweł II o godności człowieka', in: Czerkowski, J. (ed.), *Zagadnienie godności człowieka*, Lublin, 1994, p. 108; Maritain, J., 'Osoba i społeczeństwo', in: Kowalczyk, S., *Wprowadzenie do filozofii J. Maritaina*, Lublin, 1992, pp. 42–44. The representatives of the second stance include some Greek philosophers: Hesiod, Heraclitus, the Stoics (Cicero), as well as J. Kant; cf. Meyer, M.J., 'Idea godności u Kanta a współczesna myśl polityczna', in: Complak, K. (ed.), *Godność człowieka jako kategoria prawa*, Wrocław, 2001, pp. 43–53; Łopatka, A., 'Prawa człowieka refleksje wokół pojęcia', in: *Teoria prawa, filozofia prawa, współczesne prawo i prawnoznawstwo*, Toruń, 1998, p. 148; idem, 'Prawo natury a świadomość prawna', in: Szyszkowska, M. (ed.), *Powrót do prawa ponadustawowego*, Warszawa, 1999, p. 112; also see Kamela, P., 'Koncepcja minimalna treści prawa natury H.L.A. Harta i jej oddziaływanie w Polsce', in: Szyszkowska, M. (ed.), *Powrót do prawa ponadustawowego*, Warszawa, 1999, pp. 301–314.

⁴⁸ See the dissent from judgement of the Constitutional Tribunal of 7 October 2015, case No. K 12/14 OTK – A 2015, No. 9, item 143, pp. 1758–1765. In the further part of the dissenting opinion, it is stated that the Constitution does not guarantee *expressis verbis* the right to refuse to act contrary to one's conscience as part of the freedom of conscience in the same way as Article 10(2) of the Charter of Fundamental Rights of the European Union does.

concerning the exceptional “extra-positive” position of the freedom of conscience among other constitutional freedoms, or the idea that “the Polish constitutional legislator has definitively departed from the concept of granting protection, guaranteeing or tolerating the freedom of conscience (...) because it is an extra-positive freedom inherent in the human nature”. Highlighting the dissent, A. Wróbel emphasised that Article 53(1) of the Constitution does not protect every moral belief, but only a moral prohibition or obligation, or permission that is internal and irresistibly obliging to the behaviour or action that is specified in the given circumstances. He pointed out that simple reluctance, prejudice, aversion, resentment, repugnance, disgust, contempt, distaste, revulsion, unkindness, dislike or antipathy towards certain behaviour are not protected by Article 53(1) of the Constitution. He emphatically stressed that behaviour in conflict with conscience is not in conflict with any moral belief, but only one that threatens the identity and integrity of a person formed by conscience. In this situation, the right to refuse to behave contrary to one’s conscience should be internally limited by the irresistible nature of moral beliefs that obligate an individual to behave in a certain way. He also pointed out that the individualisation of moral beliefs at the constitutional level means that an individual may profess and present their moral beliefs, which are not shared by the majority of society, opposing the dominant system of moral values with their own moral views and beliefs.

The considerations of the author of the dissent seem highly significant for the more crucial thread of this analysis. They are of general and abstract nature while the justification of the judgement of the Constitutional Tribunal largely sidesteps this element, arguing that the judgement “is about the scope of application of the conscience clause by physicians, while the status allows for eliminating a number of doubts and reducing the risk of subjectivism”.⁴⁹

The conscience clause applicable to physicians and dentists, resulting from the Act on the professions of a physician and a dentist,⁵⁰ as confirmed by judgements of the Constitutional Tribunal⁵¹ and various competent, very detailed and well-documented doctrine opinions,⁵² has led to genuine envy among other professional

⁴⁹ The authors of the remaining opinions of dissent from the judgement of the Constitutional Tribunal of 7 October 2015, S. Biernat, T. Liszcz, S. Wronkowska-Jaskiewicz, also referred to the issue of the conscience clause binding physicians that is exposed in the justification of the judgement. They only criticised it for failing to identify values or rights indicated in the content of Article 31 par. 3 Constitution, the exercise of which might justify the limitation of the freedom of conscience (S. Biernat).

⁵⁰ Consolidated text, Journal of Laws 2022, item 1731; cf. Zielińska, E. (ed.), *Ustawa o zawodzie lekarza i lekarza dentystry. Komentarz*, Warszawa, 2022.

⁵¹ Judgement of the Constitutional Tribunal of 7 October 2015, K12/14, OTK-A 2015, No. 9, item 143; see Nawrot, O., ‘Glosa do wyroku TK, z dnia 7 października 2015, K12/14’, *Przegląd Sejmowy*, 2016, No. 4, pp. 138–148; Szudejko, P., ‘Zakres klauzuli sumienia. Glosa do wyroku TK, z dnia 7 października 2015 r., K 12/14’, *Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa*, 2016, No. 3, pp. 107–115; judgement of the Constitutional Tribunal of 19 January 1991, U 8/90, OTK 1991, No. 1, item 8.

⁵² Zoll, A., ‘Klauzula sumienia’, in: Stanisz, P., Pawlikowski, J., Ordon, M. (eds), *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, Lublin, 2014, p. 77 et seq.; Bosek, L., ‘Problem zakresowej niekonstytucyjności art. 39 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentystry’, in: *Sprzeciw sumienia...*, op. cit.; idem, ‘Klauzula sumienia – czy ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentystry jest zgodna z Konstytucją RP’, *Medycyna Praktyczna*, 2014, No. 1, p. 104 et seq.;

groups, including numerous medical occupations. Interestingly, journalists often voice the need for the ability to invoke the conscience objection. There is no doubt that journalists play a significant role in social and, unquestionably, political life, as by collecting, using and distributing press materials, they inform the public about critical facts and events. Commenting on those facts, they shape public opinion and exert overwhelming influence on the perception of events and their assessment.⁵³

idem, 'Klauzula sumienia', in: Safjan, M. (ed.), *Prawo wobec medycyny i biotechnologii. Zbiór orzeczeń z komentarzami*, Warszawa, 2011, p. 24 et seq.; Nawrot, O., 'Prawa człowieka, sprzeciw sumienia i państwo prawa', in: Stanisław, P., Pawlikowski, J., Ordon, M. (eds), *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, Lublin, 2014; Nesterowicz, M., Karczewska-Kamińska, N., 'Prawa pacjenta w kontekście odmowy udzielenia świadczeń medycznych przez lekarza lub szpital (w związku z klauzulą sumienia)', in: *Sprzeciw sumienia...*, op. cit.; Jakuszewicz, A., 'Ujęcie wolności sumienia w świetle demokratyczno-funkcjonalnej teorii praw podstawowych', *Studia Prawnicze KUL*, 2014, Vol. 59, No. 3, pp. 51–78, therein broad discussion in the German literature; Raczyński, O., 'Klauzula sumienia – gwarancja wolności sumienia przy wykonywaniu zawodu lekarza, czy ograniczenie dostępu do świadczeń zdrowotnych?', *Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ*, 2017, No. 2, pp. 173–188; Skwarzyński, M., 'Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka', *Przegląd Sejmowy*, 2013, No. 6, p. 10 et seq.; idem, 'Korzystanie z klauzuli sumienia jako realizacja wolności wewnętrznej, czy/i zewnętrznej', *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne*, 2015, Vol. 13, No. 4, p. 16; idem, 'Sprzeciw w sumienia w adwokataturze', in: Mezglewski, A., Tunia, A. (eds), *Standardy bezstronnej światopoglądowej władz publicznych*, Lublin, 2013, pp. 201–220; Nawrot, O., 'Sprzeciw sumienia a prawa człowieka i ich filozofia', in: Nawrot, O. (ed.), *Klauzula sumienia w państwie prawa*, Sopot, 2015, pp. 17–34 et seq.; ibid, 'Sumienie lekarza, a prawa człowieka w świetle standardów Rady Europy', *Medycyna Praktyczna*, 2014, No. 1, p. 111; ibid, 'Klauzula sumienia w zawodach prawniczych w świetle standardów Rady Europy', *Zeszyty Prawnicze Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu*, 2012, Vol. 35, No. 3, pp. 11–22; Zoll, A., 'Klauzula sumienia w medycynie – gwarancja czy ograniczenie wolności sumienia pracowników', in: Nawrot, O. (ed.), *Klauzula sumienia w państwie prawa*, Sopot, 2015, p. 120 et seq.; idem, 'Charakter prawny klauzuli sumienia', *Medycyna Praktyczna*, 2014, No. 1, p. 102; Zalewski, W., 'Klauzula sumienia w prawie karnym', in: Nawrot, O. (ed.), *Klauzula sumienia w państwie prawa*, Sopot, 2015, p. 61 et seq.; Orzeszyna, K., 'Klauzula sumienia jako gwarancja realizacji prawa do wolności sumienia', *Medyczna Wokanda*, 2017, No. 9, pp. 17–29; Gałązka, M., 'Odmowa przerywania ciąży a klauzula sumienia lekarza', *Studia z Prawa Wyznaniowego*, 2013, No. 16, pp. 23–42; Dobrowolska, B., 'Sprzeciw sumienia w praktyce pielęgniarstwa i położnej. Analiza rozwiązań polskich i wybranych rozwiązań europejskich', *Studia z Prawa Wyznaniowego*, 2013, No. 16; Drozd, M., 'Prawo farmaceuty do sprzeciwu sumienia w świetle obowiązujących regulacji prawnych', *Studia z Prawa Wyznaniowego*, 2013, No. 16; Szostek, A., 'Sprzeciw sumienia a prawo naturalne', *Teologia i Moralność*, 2013, Vol. 14, No. 2, pp. 7–8; Radlińska, I., Kolwicz, M., 'Klauzula sumienia realizowana w prawie medycznych zawodów medycznych w kontekście realizacji Europejskiej konwencji praw człowieka', *Pomeranian Journal of Life Sciences*, 2015, Vol. 61, No. 4, p. 464 et seq.; Brzozowski, W., 'Prawo lekarza do sprzeciwu sumienia (po wyroku Trybunału Konstytucyjnego)', *Państwo i Prawo*, 2017, No. 7, p. 34; Bar, W., 'Problematyka klauzuli sumienia w polityce i prawie meksykańskich Stanów Zjednoczonych', *Teka Komisji Prawniczej OL PAN*, 2012, pp. 48–59; Ferenc-Szydełko, E., 'Wolność sumienia jako dobro prawne', in: Kozerska, E., Maciejewski, M., Stec, P. (eds), *Historia testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, nuntia vetustatis. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Włodzimierzowi Kaczorowskiemu*, Opole, 2015, pp. 671–689; Cichoń, Z., 'Klauzula sumienia w różnych zawodach', in: *Prawnik katolicki a wartość prawa*, Kraków, 1999, pp. 44–51.

⁵³ Sobczak, J., 'Dziennikarstwo – zawód, misja czy powołanie?', in: Cisak, W. (ed.), *Media i dziennikarstwo na przełomie stuleci. Wybrane zagadnienia*, Poznań, 2004, pp. 7–30; idem, 'Zawód dziennikarza w optyce Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Między idealistycznym a realistycznym paradygmatem wolności prasy', in: Lis, W. (ed.), *Status prawny dziennikarza*, Warszawa, 2014, pp. 61–98; Sobczak, J., Kakareko, K., 'Zawód dziennikarza w obliczu zmian', *Zeszyty Naukowe KUL*, 2017, Vol. 237, No. 1, pp. 107–141.

Current press law seems to attach great importance to journalists' duties, mandating particular diligence and reliability in collecting and using press materials, and advising them to verify the truthfulness of acquired information.⁵⁴ They must also protect personal goods and interests of informants acting in good faith, as well as use correct language and avoid profanities (Article 12(1)(1)–(3) of the Press Law).⁵⁵ It is indicated in a very general way that journalists are required to serve society and the State, acting within the law's limits in accordance with professional ethics and social coexistence principles (Article 10(1) of the Press Law).⁵⁶ Recognising the importance of these obligations, the legislator safeguarded freedom of the press and other means of social communication in Article 14 of the Constitution, while ensuring in Article 54(1) of the Constitution that everyone shall have freedom to express opinions, and acquire and disseminate information. This constitutional freedom of the press, affirmed in numerous international acts, had given rise to

⁵⁴ Wiśniewski, A., 'Uwagi o zastosowaniu standardów Strasburskich w sprawach dotyczących dóbr osobistych (na tle ostatnich orzeczeń ETPC w sprawach przeciwko Polsce)', *Gdańskie Studia Prawnicze*, 2018, Vol. XXXIX, pp. 73–85; Nowikowska, M., Sieńczyło-Chlabicz, J., 'Obowiązek szczególnej staranności w świetle ustawy prawo prasowe', *Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego*, 2009, No. 3, pp. 21–32; Kordasiewicz, B., *Jednostka wobec środków masowego przekazu*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1991, pp. 37–39; Wasilewski, P., *Wolność prasowej wypowiedzi satyrycznej. Studium cywilistyczne na tle porównawczym*, Warszawa, 2012, pp. 221–238; Rodak, B., *Swoboda dziennikarskiej wypowiedzi. Prawo do ochrony dobrego imienia osoby oskarżonej w postępowaniu karnym. Glosa do wyroku ETPC z dnia 2 czerwca 2015 r.*, 54145/10, LEX/el, 2015; Pałka, K., 'Odpowiedzialność prasy za naruszenie dóbr osobistych. Glosa do wyroku SN z dnia 29 marca 2012 r.', I CSK 370/11', *Przegląd Sądowy*, March 2013, pp. 125–132; Barta, J., Markiewicz, R., 'Bezprawność naruszenia dobra osobistego wobec rozpowszechnienia w prasie nieprawdziwych informacji', in: Ogiegło, L., Popiołek, W., Szpunar, M. (eds), *Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana*, Kraków, 2005, p. 796 et seq.; Wierciński, J., *Niemątkowa ochrona czci*, Warszawa, 2002, p. 137 et seq.; Krajewski, M., 'Niezachowanie należytej staranności – problem bezprawności czy winy', *Państwo i Prawo*, 1997, Issue 10, p. 38; Grzeszak, T., 'Obowiązek dziennikarskiego autosprostowania. Glosa do wyroku SN z dnia 14 maja 2003 r.', I CKN 463/01', *Przegląd Prawa Handlowego*, 2004, No. 3, p. 55 et seq.; Nowikowska, M., 'Kryterium działania w interesie społecznym jako okoliczność wyłączająca bezprawność naruszenia dóbr osobistych', *Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa*, 2010, No. 3–4, pp. 93–101; Zalewski, W., 'Wyłączenie bezprawności zniesławienia; argumentum relata refero czy kontratyp cytatu? Glosa do postanowienia SN z dnia 7 lutego 2007 r.', III KK 243/06', *Gdańskie studium Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa*, 2008, No. 2, pp. 129–138; Tymiec, R., 'Pojęcie bezprawnego naruszenia dóbr osobistych – art. 24 § 1 k.c. art. 12 ust. 1 pkt. 1 prawa prasowego. Glosa do wyroku SN z dnia 14 maja 2003, I CKN 463/01', *Państwo i Prawo*, 2004, No. 4, pp. 120–124.

⁵⁵ Gołda-Sobczak, M., 'Use of indecent words in a public place as a misdemeanour', *Ius Novum*, 2019, Vol. 13, No. 4, pp. 58–72; idem, 'Odpowiedzialność karna za zniewagę. Uwarunkowania językowe', in: Jakuszewicz, A. (ed.), *Język i prawo*, Bydgoszcz, 2018, pp. 125–142; judgement of the District Court in Warsaw of 22 August 2018, X Ka 721/18, LEX No. 2566284.

⁵⁶ Wójcicki, M., 'Pozaprawne podstawy odpowiedzialności dziennikarskiej', *Palestra*, 2013, No. 3–4, pp. 27–33; Kruk, E., 'Dziennikarz jako zawód zaufania publicznego', *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 2017, Vol. 64, No. 2, pp. 131–146; Raczkowska, A., *Kształtowanie się dziennikarskiej etyki normatywnej w Polsce*, Warszawa, 2019, passim. Judgement of the Appellate Court in Warsaw of 13 January 2009, VI ACa 908/08, LEX No. 1641217; judgement of the Supreme Court of 21 July 2017, I CSK 375/16, Legalis 1651437; judgement of the Supreme Court of 4 April 2017, I CSK 245/16, Legalis 1657003; judgement of the Appellate Court in Warsaw of 20 January 2017, I ACa 2139/15, Legalis 1657694; judgement of the Appellate Court in Warsaw of 10 May 2016, I ACa 1076/15, Legalis 147014; judgement of the Appellate Court in Białystok of 6 November 2016, I ACa 562/15, Legalis 1360655.

numerous analyses in commentaries, monographs and articles.⁵⁷ Discussing them herein would, however, exceed the scope of this study.

The original wording of Article 10(2) of the Press Law was changed by means of Article 1(3) of the Act of 27 October 2017⁵⁸ amending the Act as of 12 December 2017. The reference to the provision of the conscience clause or conscientious objection was abandoned. As it stands now, journalists have the right to refuse to carry out an official order if the text they are supposed to publish infringes the principle of reliability, objectivism and professional diligence, referred to in Article 12 of the Press Law. However, this raises a question whether an official order applies to journalists cooperating with an editorial office based on a mandate contract, a specific task contract or within the cooperation of businesses, or employed based on the labour contract. Some doctrine representatives believe that Article 10(2) of the Press Law through the content of Article 12(2) and (3) of the Press Law, also applies to professionals operating under non-employment types of contracts.⁵⁹

Invoking Article 10(2) of the Press Law protects a journalist against the possibility of losing the job. Of course, reference to Article 10(2) when refusing to carry out an official order or to consent to modification of the press material does not constitute a breach of employee's obligations. However, it is emphasised in the doctrine that this does not mean that the employer or persons acting on his behalf must consider this behaviour legitimate. The employer may be convinced that the order they issued was not in conflict with the requirements of journalistic objectivism, diligence and reliability, and did not justify refusal to give consent to changes in the press material.

The renunciation of reference to 'conscience clause' or 'conscientious objection' in Article 10(2) is a right step because it settles potential disputes over the objective scope of the terms. It also does not provoke representatives of other professions to file claims for similar rights. The content of Article 10(2) CFR is clearly not sufficiently known to the representatives of professional corporations and individual representatives of various professions, who probably do not realise that it gives them the right to refuse to act contrary to their conscience. Without referring to the issue of conscience, in Article 10(2) of the Press Law the legislator linked the journalists' right to refuse to carry out an official order to the obligations laid down in Article 12(1) of the Press Law. Their

⁵⁷ Sobczak, J., 'Wolność myśli, wypowiedzi, słowa, przekazywania i otrzymywania informacji w projektach konstytucji zgłaszanych dobie prac ustrojodawczych w latach 1993–1997', in: Piontek, D. (ed.), *W kręgu mediów i polityki*, Warszawa, 2003, pp. 177–190; idem, 'Wolność środków społecznego przekazu czy wolność ekspresji w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości w Strasburgu', in: Paradowski, R. (ed.), *Kulturowe instrumentarium wolności. Etyka i prawo*, Poznań, 2005, pp. 163–208; idem, 'Wolność słowa w myśl litery prawa i w praktyce prasy lokalnej (polski zaścianek środków społecznego przekazu w globalnej wiosce wobec wyzwań europejskich systemów prawnych)', in: Chłopecki, J., Polak, R. (eds), *Media lokalne a demokracja lokalna*, Rzeszów, 2005, pp. 59–90; idem, 'Wolność prasy. Złudzenia – oczekiwania – rzeczywistość', in: Sokołowski, M. (ed.), *Media w Polsce. Pierwsza władza IV RP?*, Warszawa, 2007, pp. 303–334; idem, 'Czy wolność słowa i wolność prasy są rzeczywiście potrzebne społeczeństwu i państwu?', *Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny*, 2018, yearly LXXX, Issue 1, pp. 133–150.

⁵⁸ Journal of Laws 2017, item 2173.

⁵⁹ Raczkowska, A., Raczkowski, M., 'Klauzula sumienia w zatrudnieniu dziennikarza', *Praca i Zabezpieczenie Społeczne*, 2021, No. 6, pp. 15–23.

scope, beyond doubt, has been in fact clarified in the doctrine many times and has been the subject of numerous judgements of the Supreme Court and common courts. At the same time, emphasis was placed on principles of reliability, objectivism and professional diligence, aligning with the current paradigm of responsible journalism. However, the current provision of Article 10(2) of the Press Law has not been invoked during court disputes and has not been noted in case law. The doctrine largely overlooked this change; its existence was acknowledged but no thorough analysis was conducted. The right to refuse to carry out an official order, granted to journalists, seems closer to the construction of conscience objection than the conscience clause.

BIBLIOGRAPHY

Glosses

- Grzeszak, T., 'Obowiązek dziennikarskiego autosprostowania. Glosa do uchwały SN z dnia 14 maja 2003 r., I CKN 463/01', *Przegląd Prawa Handlowego*, 2004, No. 3.
- Nawrot, O., 'Glosa do wyroku TK, z dnia 7 października 2015, K12/14', *Przegląd Sejmowy*, 2016, No. 4.
- Pałka, K., 'Odpowiedzialność prasy za naruszenie dóbr osobistych. Glosa do wyroku SN z dnia 29 marca 2012 r., I CSK 370/11', *Przegląd Sądowy*, March 2013.
- Rodak, B., *Swoboda dziennikarskiej wypowiedzi. Prawo do ochrony dobrego imienia osoby oskarżonej w postępowaniu karnym. Glosa do wyroku ETPC z dnia 2 czerwca 2015 r., 54145/10, LEX/el*, 2015.
- Sobczyk, A., 'Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 19 marca 1998 r. I PKN 570/97', *Orzecznictwo Sądów Polskich*, 1999, issue 7–8, item 131.
- Szudejko, P., 'Zakres klauzuli sumienia. Glosa do wyroku TK z dnia 7 października 2015 r. K 12/14', *Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa*, 2016, No. 3.
- Tymiec, R., 'Pojęcie bezprawnego naruszenia dóbr osobistych – art. 24 § 1 k.c. art. 12 ust. 1 pkt 1 prawa prasowego. Glosa do wyroku SN z dnia 14 maja 2003 r., I CKN 463/01', *Państwo i Prawo*, 2004, No. 4.
- Zalewski, W., 'Wyłączenie bezprawności zniesławienia; argumentum relata refero czy kontratyp cytatu? Glosa do postanowienia SN z dnia 7 lutego 2007 r. III KK 243/06', *Gdańskie studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa*, 2008, No. 2.

Materials

- Habel, A., *System prasowy Francji (1994–2001)*, doctoral dissertation developed under the supervision of J. Sobczak, Poznań, 2002 (UAM, Faculty of Social Sciences, 16 December 2002).

Literature

- Auvert, P., *Les journalistes. Statu. Resposabilites*, Paris, 1994.
- Bagińska, A., 'Obowiązek udzielenia pomocy lekarskiej oraz prawnie dopuszczalne możliwości od jego odstąpienia', in: Haberk, J., Kocylowski, R.D., Pawelczyk, B. (eds), *Lege artis: problemy prawa medycznego*, Poznań, 2008.
- Banaś, H., 'Sprzeciw sumienia w orzecznictwie ETPCz. Problematyka odmowy podjęcia służby wojskowej', *Folia Iuridica Universtitatis Wratislaviensis*, 2015, Vol. 4, No. 2.
- Bar, W., 'Problematyka klauzuli sumienia w polityce i prawie meksykańskich Stanów Zjednoczonych', *Teka Komisji Prawniczej – OL PAN*, 2012.

- Barta, J., Markiewicz, R., 'Bezprawność naruszenia dobra osobistego wobec rozpowszechnienia w prasie nieprawdziwych informacji', in: Ogiegło, L., Popiołek, W., Szpunar, M. (eds), *Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana*, Kraków, 2005.
- Bosek, L., 'Klauzula sumienia – czy ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentysty jest zgodna z Konstytucją RP', *Medycyna Praktyczna*, 2014, No. 1.
- Bosek, L., 'Klauzula sumienia', in: Safjan, M. (ed.) *Prawo wobec medycyny i biotechnologii. Zbiór orzeczeń z komentarzami*, Warszawa, 2011.
- Bosek, L., 'Problem zakresowej niekonstytucyjności art. 39 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentysty', in: Stanisław, P., Pawlikowski, J., Ordon, M. (eds), *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, Lublin, 2014.
- Brzozowski, W., 'Prawo lekarza do sprzeciwu sumienia (po wyroku Trybunału Konstytucyjnego)', *Państwo i Prawo*, 2017, No. 7.
- Capseta, J., *La clausula de Conciencia periodística*, Madrid, 1998.
- Chudzińska, M., Grzanka-Tykwińska, A., Sygit, B., 'Lekarskie prawo do sprzeciwu sumienia a odpowiedzialność prawna', *Studia Prawnicze KUL*, 2014, Vol. 60, No. 4.
- Cichoń, Z., 'Klauzula sumienia w różnych zawodach', in: *Prawnik katolicki a wartość prawa*, Kraków, 1999.
- Czochara, A., 'Mechanizmy wolności sumienia i wyznania w państwach Europy Zachodniej', in: Czochara, A., Górowska, B., Nadolski, M., Osuchowski, J. (eds), *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, Warszawa, 1996.
- Derieux, E., *Droit de la Communication*, Paris, 1999.
- Escobar de la Serna, L., *La cláusula de conciencia*, Madrid, 1997.
- Falski, J., 'Sprzeciw sumienia w orzecznictwie EPTC (na podstawie wyroku Wielkiej Izby z 7 lipca 2011 w sprawie Bayatyan v. Armenii)', *Przegląd Sejmowy*, 2016, Vol. 134, No. 3.
- Ferenc-Szydelko, E., 'Wolność sumienia jako dobro prawne', in: Kozerska, E., Maciejewski, M., Stec, P. (eds), *Historia testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, nuntia vetustatis. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Włodzimierzowi Kaczorowskiemu*, Opole, 2015.
- Gałkowski, J.W., 'Jan Paweł II o godności człowieka', in: Czerkawski, J. (ed.), *Zagadnienie godności człowieka*, Lublin, 1994.
- Gołda-Sobczak, M., 'Odpowiedzialność karna za zniewagę. Uwarunkowania językowe', in: Jakuszewicz, A. (ed.), *Język i prawo*, Bydgoszcz, 2018.
- Gołda-Sobczak, M., 'Use of indecent words in a public place as a misdemeanour', *Ius Novum*, 2019, Vol. 13, No. 4.
- Gołda-Sobczak, M., 'Wolność sumienia i wyznania, jej gwarancje w systemie prawnym Rady Europy oraz orzecznictwie europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu', *Ius Novum*, 2008, No. 3.
- Gołda-Sobczak, M., Sobczak, W., 'Wolność sumienia i wyznania w świetle najnowszych orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka', *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 2009, No. 1–2.
- Grzymkowska, M. (ed.), *Prawa człowieka*, Kraków, 2005.
- Habel, A., 'Żurnalista z cenzusem', *Forum Dziennikarza*, 2004, No. 3.
- Hućał, B., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa, 2012.
- Howiecki, M., *Pilnowanie strażników. Etyka dziennikarska w praktyce*, Warszawa, 2012.
- Jakuszewicz, A., 'Ujęcie wolności sumienia w świetle demokratyczno-funkcjonalnej teorii praw podstawowych', *Studia Prawnicze KUL*, 2014, Vol. 59, No. 3.
- Janyga, W., *Przestępstwo obrazy uczuć religijnych w polskim prawie karnym w świetle współczesnego pojmowania wolności sumienia i wyznania*, Warszawa, 2010.

- Kamela, P., 'Koncepcja minimalna treści prawa natury H.L.A. Harta i jej oddziaływanie w Polsce', in: Szyszkowska, M. (ed.), *Powrót do prawa ponadustawowego*.
- Kamińskiego, I.C., in: Wróbel, A. (ed.), *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, Warszawa, 2020.
- Kłaczyńska, K., *Dyskryminacja religijna a prawo-karna ochrona sumienia i wyznania*, Wrocław, 2005.
- Kondratiewa-Bryzik, L., Wieruszewski, R., Wyrzykowski, M. (eds), *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, Warszawa, 2001.
- Kononiuk, T., *Etyczne dziennikarstwo. Ewolucja deontyczna zawodu*, Warszawa, 2015.
- Kononiuk, T., 'Klauzula sumienia w zawodzie dziennikarza', in: Adamowski, J.W., Wallas, T., Kakareko, K. (eds), *Między Klio a Themis. Księga dedykowana prof. Jackowi Sobczakowi*, Warszawa–Poznań, 2016.
- Kononiuk, T., *Profesjonalizacja w dziennikarstwie. Między modernizmem a ponowoczesnością*, Warszawa, 2015.
- Kordasiewicz, B., *Jednostka wobec środków masowego przekazu*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1991.
- Kosmus, B., Kuczyński, G., *Prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa, 2013.
- Krajewski, M., 'Niezachowanie należytej staranności – problem bezprawności czy winy', *Państwo i Prawo*, 1997, issue 10.
- Kruk, E., 'Dziennikarz jako zawód zaufania publicznego', *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 2017, Vol. 64, No. 2.
- Krukowski, J., 'Konstytucyjna ochrona sumienia i religii', in: *Sześć lat konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, Warszawa, 2003.
- Kuczyński, G., Stelina, J., 'Zakres kolizji podstawowych obowiązków dziennikarza na gruncie art. 10 ustawy prawo prasowe', in: Adamowski, J.W., Wallas, T., Kakareko, K. (eds), *Między Klio a Themis. Księga dedykowana prof. Jackowi Sobczakowi*, Warszawa–Poznań, 2016.
- Leder, W., 'Sumienie sędziego. Czy sędziom powinna przysługiwać możliwość powołania się na klauzulę sumienia?', *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne*, 2018, Vol. 21, No. 2.
- Leszczyński, P.A., 'Wolność sumienia', in: Mezglewski, A. (ed.) *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa, 2014.
- Lubowicka, G., *Sumienie jako poświadczenie. Idea podmiotowości w filozofii Paula Ricoeura*, Wrocław, 2000.
- Łętowska, E., 'Tylnymi drzwiami ku uniwersalnej klauzuli sumienia? (Uwagi na marginesie »sprawy drukarza« przez TK)', *Państwo i Prawo*, 2022, No. 2.
- Łopatka, A., 'Prawa człowieka – refleksje wokół pojęcia', in: *Teoria prawa, filozofia prawa, współczesne prawo i prawoznawstwo*, Toruń, 1998.
- Łopatka, A., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii*, Warszawa, 1995.
- Łopatka, A., 'Prawo natury a świadomość prawna', in: Szyszkowska, M. (ed.), *Powrót do prawa ponadustawowego*, Warszawa, 1999.
- Maritain, J., 'Osoba i społeczeństwo', in: Kowalczyk, S., *Wprowadzenie do filozofii J. Maritaina*, Lublin, 1992.
- Mazurek, F.J., *Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka*, Lublin, 2001.
- Mazurek, F.J., 'J. Maritain koncepcja praw człowieka', in: Kowalczyk, S., Balawajder, S. (eds), *Jacques Maritain – prekursor soborowego humanizmu: myśl filozoficzno-teologiczna Jacquesa Maritaina*, Lublin, 1992.
- Mazurek, F.J., 'Pojęcie godności człowieka. Historia i miejsce w projektach Konstytucji III Rzeczypospolitej', *Rocznik Nauk Prawnych KUL*, 1996, Vol. VI.
- Mazurek, F.J., *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła (od papieża Leona XIII do papieża Jana Pawła II)*, Lublin, 1991.

- Meyer, M.J., 'Idea godności u Kanta a współczesna myśl polityczna', in: Complak, K. (ed.), *Godność człowieka jako kategoria prawa*, Wrocław, 2001.
- Mika, I.B., in: Barta, J., Markiewicz, R., Matlak, A. (eds), *Prawo mediów*, Warszawa, 2008.
- Milkowski, K., 'Klauzula sumienia w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka', in: Piestrak, R., Psonka, S., Szast, M. (eds), *Klauzula sumienia. Regulacje prawne vs rzeczywistość*, Stalowa Wola, 2015.
- Młynarska-Sobaczewska, A., *Wolność informacji w prasie*, Toruń, 2003.
- Molina, M., *Empresas de Comunicacion y "Clausula de conciencia" de los periodistas*, Granada, 2000.
- Murawska-Najmiec, E., 'Informacja na temat istniejącego w Polsce systemu ochrony etyki dziennikarskiej', *Analiza Biura Krajowej Rada Radiofonii i Telewizji*, 2006, No. 7.
- Nawrot, O., 'Klauzula sumienia w zawodach prawniczych w świetle standardów Rady Europy', *Zeszyty Prawnicze Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu*, 2012, Vol. 35, No. 3.
- Nawrot, O., 'Prawa człowieka, sprzeciw sumienia i państwo prawa', in: Stanisz, P., Pawlikowski, J., Ordon, M. (eds), *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, Lublin, 2014.
- Nawrot, O., 'Sprzeciw sumienia a prawa człowieka', in: Nawrot, O. (ed.), *Klauzula sumienia w państwie prawa*, Sopot, 2015.
- Nawrot, O., 'Sprzeciw sumienia a prawa człowieka i ich filozofia', in: Nawrot, O. (ed.), *Klauzula sumienia w państwie prawa*, Sopot, 2015.
- Nawrot, O., 'Sumienie lekarza, a prawa człowieka w świetle standardów Rady Europy', *Medycyna Praktyczna*, 2014, No. 1.
- Nesterowicz, M., Karczewska-Kamińska, N., 'Prawa pacjenta w kontekście odmowy udzielenia świadczeń medycznych przez lekarza lub szpital (w związku z klauzulą sumienia)', in: Stanisz, P., Pawlikowski, J., Ordon, M. (eds), *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, Lublin, 2014.
- Nowikowska, M., 'Kryterium działania w interesie społecznym jako okoliczność wyłączająca bezprawność naruszenia dóbr osobistych', *Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa*, 2010, No. 3–4.
- Nowikowska, M., Sieńczyło-Chlabicz, J., 'Obowiązek szczególnej staranności w świetle ustawy prawo prasowe', *Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego*, 2009, No. 3.
- Nowińska, E., *Wolność wypowiedzi prasowej*, Warszawa, 2007.
- Orzeszyna, K., 'Klauzula sumienia jako gwarancja realizacji prawa do wolności sumienia', *Medyczna Wokanda*, 2017, No. 9.
- Osuchowski, J., 'Prawnoteoretyczne problemy wolności, sumienia i wyznania', in: *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, Warszawa, 1996.
- Pawlikowski, J., 'Prawo do sprzeciwu sumienia w ramach legalnej opieki medycznej. Rezolucja nr 1763 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z 7 października 2010 r.', *Studia z Prawa Wyznaniowego*, 2011, Vol. 14.
- Piechowiak, M., 'Wolność religijna i dyskryminacja religijna – uwagi w kontekście rezolucji Parlamentu Europejskiego z 20 stycznia 2011 r.', in: Stadniczeńko, S., Rąbiej, S. (eds), *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, Opole, 2012.
- Pietrzak, M., 'Wolność sumienia i wyznania w RP. Regulacje prawne i praktyka', in: Pietrzak, M., *Demokratyczne świeckie państwo prawa*, Warszawa, 1999.
- Pyclik, K., 'Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (założenia filozoficzno-prawne)', in: Banaszak, B., Preisner, A. (eds), *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, Warszawa, 2002.
- Raczkowska, A., *Kształtowanie się dziennikarskiej etyki normatywnej w Polsce*, Warszawa, 2019.

- Raczkowska, A., Raczkowski, M., 'Klauzula sumienia w zatrudnieniu dziennikarza', *Praca i Zabezpieczenie Społeczne*, 2021, No. 6.
- Raczyński, O., 'Klauzula sumienia – gwarancja wolności sumienia przy wykonywaniu zawodu lekarza, czy ograniczenie dostępu do świadczeń zdrowotnych?', *Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ*, 2017, No. 2.
- Radlińska, I., Kolwitz, M., 'Klauzula sumienia realizowana w prawie medycznych zawodów medycznych w kontekście realizacji Europejskiej konwencji praw człowieka', *Pomeranian Journal of Life Sciences*, 2015, Vol. 61, No. 4.
- Schwierskott-Matheson, E., *Wolność sumienia i wyznania w wybranych państwach demokratycznych*, Regensburg, 2012.
- Serafin, M., 'Klauzula sumienia w pracy dziennikarskiej', in: Piestrak, R., Psonka, S., Szast, M. (eds), *Klauzula sumienia. Regulacje prawne vs rzeczywistość*, Stalowa Wola, 2015.
- Segales, J., *La clausula do conciencia del profesional de la information*, Valencia, 2000.
- Skwarzyński, M., 'Korzystanie z klauzuli sumienia jako realizacja wolności wewnętrznej, czy /i zewnętrznej', *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne*, 2015, Vol. 13, No. 4.
- Skwarzyński, M., 'Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka', *Przegląd Sejmowy*, 2013, Vol. 119, No. 6.
- Skwarzyński, M., 'Sprzeciw w sumienia w adwokaturze', in: Mezglewski, A., Tunia, A. (eds), *Standardy bezstronności światopoglądowej władz publicznych*, Lublin, 2013.
- Sobczak, J., 'Czy wolność słowa i wolność prasy są rzeczywiście potrzebne społeczeństwu i państwu?', *Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny*, 2018, yearly LXXX, Issue 1.
- Sobczak, J., 'Dziennikarstwo – zawód, misja czy powołanie?', in: Cisak, W. (ed.), *Media i dziennikarstwo na przelomie stuleci. Wybrane zagadnienia*, Poznań, 2004.
- Sobczak, J., 'Europejski ład komunikacyjny w procesie globalizacji', in: Sobczak, J., Bäcker, R. (eds), *Europejska myśl polityczna wobec globalizacji. Tradycja i wyzwania współczesności*, Łódź, 2005.
- Sobczak, J., *Prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa, 2008.
- Sobczak, J., *Ustawa prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa, 1999.
- Sobczak, J., 'Wolność myśli, wypowiedzi, słowa, przekazywania i otrzymywania informacji w projektach konstytucji zgłaszanych dobie prac ustrojodawczych w latach 1993–1997', in: Piontek, D. (ed.), *W kręgu mediów i polityki*, Warszawa, 2003.
- Sobczak, J., 'Wolność prasy. Zdudzenia – oczekiwania – rzeczywistość', in: Sokołowski, M. (ed.), *Media w Polsce. Pierwsza władza IV RP?*, Warszawa, 2007.
- Sobczak, J., 'Wolność słowa w myśl litery prawa i w praktyce prasy lokalnej (polski zaścianek środków społecznego przekazu w globalnej wiosce wobec wyzwań europejskich systemów prawnych)', in: Chłopecki, J., Polak, R. (eds), *Media lokalne a demokracja lokalna*, Rzeszów, 2005.
- Sobczak, J., 'Wolność środków społecznego przekazu czy wolność ekspresji w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości w Strasburgu', in: Paradowski, R. (ed.), *Kulturowe instrumentarium wolności. Etyka i prawo*, Poznań, 2005.
- Sobczak, J., 'Zawód dziennikarza w optyce Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Między idealistycznym a realistycznym paradygmatem wolności prasy', in: Lis, W. (ed.), *Status prawny dziennikarza*, Warszawa, 2014.
- Sobczak, J., Kakareko, K., 'Zawód dziennikarzy w obliczu zmian', *Zeszyty Naukowe KUL*, 2017, Vol. 237, No. 1.
- Sobczak, J., Sobczak, W., 'Wolność sumienia i wyznania. Prawo człowieka czy iluzja', in: Jaskiernia, J. (ed.), *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Obszary analizy skuteczności Europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, Toruń, 2012.
- Sobczak, W., *Wolność myśli, sumienia i religii. Poszukiwanie standardu europejskiego*, Toruń, 2013.

- Sobczyk, P., 'Wolność sumienia i religii w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997', *Prawo Kanoniczne*, 2001, No. 3–4.
- Soto-Klass, E., 'Starotestamentowe podstawy godności człowieka', in: Complak, K. (ed.), *Godność człowieka jako kategoria prawa (Opracowania i materiały)*, Wrocław, 2001.
- Szast, M., 'Znaczenie sumienia we współczesnym dyskursie metodologicznym nauk społecznych', in: Piestrak, R., Psonka, S., Szast, M. (eds), *Klauzula sumienia: regulacje prawne vs. rzeczywistość*, Stalowa Wola, 2015.
- Szostek, A., 'Sprzeciw sumienia a prawo naturalne', *Teologia i Moralność*, 2013, Vol. 14, No. 2.
- Urbaniak, M., *Klauzula sumienia wobec nowych procedur medycznych we włoskim systemie prawnym*, Toruń, 2016.
- Valadier, P., *Pochwała sumienia*, Warszawa, 1997.
- Warchalowski, K., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin, 2004.
- Wasilewski, P., *Wolność prasowej wypowiedzi satyrycznej. Studium cywilistyczne na tle porównawczym*, Warszawa, 2012.
- Wierciński, J., *Niemajtkowa ochrona czci*, Warszawa, 2002.
- Wieruszewski, R. (ed.), *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (Osobistych) i Politycznych*, Warszawa, 2012.
- Winiarczyk-Kossakowska, M., 'Wolność sumienia i religii', *Studia Prawnicze*, 2001, Vol. 147, Issue 1.
- Wiśniewski, A., 'Uwagi o zastosowaniu standardów Strasburskich w sprawach dotyczących dóbr osobistych (na tle ostatnich orzeczeń ETPC w sprawach przeciwko Polsce)', *Gdańskie Studia Prawnicze*, 2018, Vol. XXXIX.
- Wiśniewski, L., 'Wolność sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i w prawie polskim', *Państwo i Prawo*, 1992, No. 4.
- Wójcuk, W., 'Pozaprawne podstawy odpowiedzialności dziennikarskiej', *Palestra*, 2013, No. 3–4, pp. 27–33.
- Zajadło, J., 'Sumienie sędziego', *Edukacja Prawnicza*, 2017/2018, Vol. 169, No. 1.
- Zalewski, W., 'Klauzula sumienia w prawie karnym', in: Nawrot, O. (ed.), *Klauzula sumienia w państwie prawa*, Sopot, 2015.
- Zielińska, E. (ed.), *Ustawa o zawodzie lekarza i lekarza dentystry. Komentarz*, Warszawa, 2022.
- Zoll, A., 'Charakter prawny klauzuli sumienia', *Medycyna Praktyczna*, 2014, No. 1.
- Zoll, A., 'Klauzula sumienia', in: Stanisław, P., Pawlikowski, J., Ordon, M. (eds), *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, Lublin, 2014.
- Zoll, A., 'Klauzula sumienia w medycynie – gwarancja czy ograniczenie wolności sumienia pracowników', in: Nawrot, O. (ed.), *Klauzula sumienia w państwie prawa*, Sopot, 2015.

Cite as:

Sobczak J., Gołda-Sobczak M. (2023) 'Amendment to the rights and obligations of a journalist in act: press law from the perspective of conscience clause', *Ius Novum* (Vol. 17) 3, 95–116. DOI 10.2478/in-2023-0024